

УДК 81'282(477.41.42)

Людмила Дика
Київ

ПОЛІСЬКІ ЕЛЕМЕНТИ В ГОВІРКАХ ПОЛІСЬКО-СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКОГО СУМІЖЖЯ

*Polissia. Elements in the Subdialects of the Polissia
and Middle Dnipro Boundary Area*

Одне з головних завдань “Атласу української мови” — визначити основні говіркові ареали та найголовніші діалектні й мовні межі українського діалектного простору. Однак деякі питання, пов’язані з визначенням південної межі поліських говорів, ще залишаються дискусійними. Зокрема говірки сіл Бориспільського району Київської області за даними картографування різні дослідники трактують по-різному. На карті К. Михальчука (“Карта южно-русских нарѣчій и говоривъ”, 1871) ці говірки належать до сіверсько-поліського різноріччя українського наріччя; на картах В. Ганцова (“Діалектологічна класифікація українських говорів”, 1923) та І. Зілинського (“Карта українських говорів”, 1933) це територія перехідних говорів від північних до південних на північній основі. М. Железняк вважає, що перехідні говірки цієї зони постали внаслідок міждіалектної інтерференції [Українська мова 2004: 674]. Згідно з картою Ф. Жилка (“Нариси з діалектології української мови”, 1966) говірки Бориспільщини належать до лівобережнополіських говірок (із південними елементами). Подібну думку висловила Н. Дейниченко, яка на підставі аналізу зоологічної лексики класифікувала говірки Бориспільщини як лівобережно-київські східнополіського говору [Дейниченко 1997: 176].

Карта, яку уклад І. Матвіяс (“Карта говорів української мови”, 1984), демонструє, що це середньонадніпрянські говірки з деякими рисами північного наріччя. Такі суперечливі трактування, на наш погляд, зумовлені браком матеріалу, представленого в АУМ. Для порівняння: із понад 30 говірок сіл Бориспільського району в АУМ наведено дані лише із шести.

Проблему статусу говірок Бориспільщини може вирішити регіональний атлас із щільною мережею населених пунктів. Як зазначала Т. Назарова, згущення мережі особливо актуальне для територій міжмовних та діалектних контактів, оскільки це дало б змогу не лише деталізувати межі, а й визначити напрям і динаміку взаємовпливів. Необхідною умовою створення регіонального атласу має бути попередньо складений питальник, що охоплював би якнайбільше діалектних протиставних рис на різних рівнях [Назарова 1985: 6–7]. Питальники, спрямовані на виявлення фонетичних, морфологічних та синтаксичних рис говірки, уважаємо, потрібно укладати, опрацювавши значну кількість діалектних текстів, оскільки саме текст якнайповніше відображає систему говірки, а також допомагає виявити ті явища, які ще не були предметом опису і які неможливо передбачити питальником. Результатом опрацювання діалектних текстів можуть стати реєстри діалектних явищ, за якими можна було б чітко визначити належність говірки чи групи говірок до відповідного говору. Зокрема попереднє опрацювання діалектних текстів, які записали в 1996–2004 рр. Ю. Бідношия та Л. Дика в говірках Бориспільського району Київської області, дало змогу виявити значну кількість діалектних рис, що свідчить про поліську основу цих говірок.

На думку А. Залеського, однією з характерних рис, яка й дотепер охоплює всі поліські говори, є рефлексія *ě, ě, 'a* та *o, e* в новозакритих складах. Дослідник підкреслював, що критерієм розмежування українських говорів на північні й південні є не наявність/відсутність у них дифтонгів, а саме різні щодо наголосу рефлeksi *ě, ě, 'a* та *o, e* в новозакритих складах незалежно від звукової якості цих рефлексів [Залеський 1989: 42].

На відміну від обох південноукраїнських діалектних груп, де [o], [e] в наголошеній і ненаголошеній позиціях зберігаються у відкритих складах, а в новозакритих складах переходять в [i] незалежно від наголосу (у карпатських і надсянських можливі інші рефлeksi), у поліських діалектах рефлексія етимологічних [o], [e] залежить лише від наголосу. У ненаголошеній позиції зберігаються етимологічні [o], [e]: *кост'ки, роу'чак, воз'му, 'осен', 'попел, 'камен', г'ребен', шест'надцет'* [Бевзенко 1980: 45]. У говірках Бориспільщини особливо чітко простежуємо збереження в ненаголошеній позиції давнього [o]: *пош'ло* (Вш), *по'шоу* (Гл, Ів), *пош'ли* (Кр), *од'в'із* (Кй), *од'мерши 'хати* (Кй), *одгу'кау од д іу'чат* (Вр),

одлу'ни̇ ме'не (Лб), Григор (Вр), 'Йакоу̇ (Вр, Ст), 'Кілоу̇ (Лб), Ро'манкоу̇ (Вр), Баг'риноу̇ (Вш), Та'расоу̇ка (Лб), Су'лимоу̇ка (Кр). Збереження [o] в новозакритому складі А. Залеський називав поліським типом рефлексії [Залеський 1989: 45].

Рефлекси етимологічного [e] в ненаголошеній позиції через брак матеріалу простежити значно важче: 'погре"б (Сш), 'погри"б (Вр, Сш), 'попе"л (Лб, Ів). На місці “нового ятя” в деяких лексемах зафіксовано фонему /e/: г'ребен' (Ст), 'кужел' (Лб), к'ремен' (Лб), 'ремен' (Лб). Ю. Шевельов уважав, що *е* на місці “нового ятя” в ненаголошених складах у перехідних говірках може свідчити про їхнє північноукраїнське походження [Шевельов 2002: 403]. Різні рефлекси виступають у лексемі *вечір*: 'вечер (Вр), 'веч е"р (Лб), 'веч и"р (Лб), 'вечор (Ів, Лб, Ст), 'вечо"р (Лб), 'вечу"р (Лб); пор. також: у'вечор'і (Вр), у'вечер'і (Вр, Ів). Лексикалізованою в говірках Бориспільщини є форма 'мат'ур: 'мат'ур ог'рабили 'чисто (Ст), 'бат'ка і 'мат'ур заб'рали на 'воза (Лб), ц'і'луйе 'мат'ур у 'ноги (Вр), йа пид 'мат'ур пид'л'ізла (Кр). І. Матвіяс указує на поширення в деяких південно-західних говорах форми *мат'ур*. Він припускає, що форма *мат'ур* є стадією рефлексії [e] в новозакритому складі. Затримку відповідного фонетичного процесу дослідник пояснює ізольованістю цього морфологічного явища [Матвіяс 1974: 154].

У наголошеній позиції в типових поліських діалектах відповідно до етимологічних [o], [e] виступають дифтонги; у південній смузі цих діалектів — різноманітні монофтонги [Бевзенко 1980: 45]. Зокрема в бориспільських говірках у новозакритих складах на місці етимологічного [e] зафіксовано рефлекси *о*, *ʲм*, *и*, *и'*, *і'*, *і*: 'т'отка (Ів, Лб), 'ж'инка (Гл), 'жінка (Ів, Лб, Рг), 'жш'нка (Гл), 'ж і'нка (Кр, Ст), 'ж'інка (Кй, Кр). В інших прикладах маємо рефлекс *і*: шис'т' (Вр), с'ім (Лб), п'іч (Кй). Рефлексом наголошеного [o] в новозакритому складі в більшості говірок Бориспільського району є переважно монофтонг *и*, що засвідчено численними прикладами: стил (Лб), вин (Лб, Вр), виск (Лб), нич (Лб), Пит'риу̇ка (Лб), бил'ш (Лб, Вр), со'лимка (Лб), Ворон'кы"у̇ (Гл), Рого'зи"у̇ (Гл), Руд'а'ки"у̇ (Рд), 'кин'ми (Вр), с'тійте (Вр), ба'гато кут'ки"у̇ (Вш), пйат'сно'пи̇ (Вр), назбі'рали каву'ни̇ (Вр), 'т'оч'иних си'ни̇ (Лб). А. Залеський зазначав, що південна межа наголошених не *і*-рефлексів *о* в позиції *тоть(ь)* — голосних *и*, *е*, *о*, *у*, *уи*, *уе*, *уо* — на Правобережжі майже повністю збігається з річкою Ірпінь, а на Лівобережжі цю межу формують села Вороньків – Рогозів – Любарці Бориспільського р-ну [Залеський 1989: 44–45]. Наші матеріали засвідчують, що рефлекси *и*, *и'*, *ʲо* на місці етимологічного [o] трапляються і в говірках сіл, які розташовані на південь від указаної лінії: ви'н, пид 'ноги, Ризд'во, 'ри'дних, м"ост (Сш).

Рефлексом *ѣ* в говірках Бориспільщини в наголошеній і ненаголошеній позиціях виступає переважно *і*. Цей рефлекс відбиває також “Атлас української мови” (карти №№ 3–5, 7–13, 15–16): *д'ід* (Ів, Вр, Лб, Сш), *хл'іб* (Ів, Вр, Кр, Ст), *л'іс* (Кй, Сш, Ст), *на'по'лі* (Ів, Лб), *м'іш'ки* (Вр), *стр'ічайут'* (Вр). У деяких словах на місці наголошеного *ѣ* виступає *е*: *во'ни 'б'єдни чут'з' голоду не по'дохли* (Гл), *'б'єдно жи'ла* (Лб), *зап'лакала к'р'єпко* (Вр), *'церква к'р'єпко з'роблена* (Ст), *рост'рел'ани* (Вр), *порост'рел'ували* (Вр). Появу *е* на місці очікуваного *і* в низці слів на зразок *ст'рел'нути*, *к'репкий*, *к'репосц'*, *'с'єтка*, *'б'єдно*, *со'с'єд* (особливо у південно-східних діалектах) дехто з дослідників пояснює впливом російської мови [Бевзенко 1974: 11; Мартинова 2003: 99]. Однак у північній смузі цих говорів це можуть бути прослідки давньої поліської основи чи вплив цих говорів [Бевзенко 1974: 11]. Очевидно, поліськими прослідками слід вважати рефлекс *е* на місці давнього *ѣ*: *'семн'у в'ін заб'рау* (Кй), *ко'лис' же 'семн'і були* (Кй), *їїх сво'її 'сем'ї* (Кр), *ї нас сем'н'а чимал'а була* (Лб).

У значній частині поліських діалектів, зокрема у східнополіських і середньополіських говірках, фіксуємо звукосполуки *г'і*, *к'і*, *х'і*, поряд із якими трапляються й *ги*, *ки*, *хи* [Бевзенко 1974: 40]. Наявність цієї риси — одна з головних ознак низки говірок Бориспільщини: *ї'с'ак'і* (Ів), *клма'к'і* (Ів), *п'роскурк'і* (Ів, Лб), *'дійчк'і* (Рг), *жон'к'і* (Лб), *бич'к'і* (Лб), *ро'сал'к'і* (Лб), *ца'ригл'адк'і* (Лб), *пирож'к'і* (Рг), *'к'існе* (Рг), *'коло 'хатк'і* (Ів), *бато'г'і* (Лб), *кожу'х'і* (Лб), *т'рох'і* (Лб) *два оп'руг'і* (Лб), *бе'ре му'к'і* (Рг).

А. Залеський уважав, що поліськими прослідками в говірках Переяслав-Хмельницького району є такі реліктові явища, як вимова *і* відповідно до літературного *и* у словах *назб'ірайте*, *в'іхалка*, *з'іма* тощо [Залеський 1989: 46]. У говірках Бориспільського району це явище поширене: *заб'ірали* (Ів, Гл, Кр, Лб, Ст, Сш), *позаб'ірайут'* (Ів), *зб'ірау* (Кй), *по'їб'іралис'а* (Гл, Ів), *доб'іралис'а* (Кр), *доб'ірайе* (Лб), *ни їм'ірайу* (Ів), *з'імойу* (Кр), *чо'тир'і з'ім'і* (Сш), *'кажду'з'іму* (Ст).

Окрім указаних рис, про поліську основу говірок Бориспільщини можуть свідчити:

— відсутність початкового *н* в особових займенниках чоловічого і жіночого родів, що є характерною ознакою досліджуваних говірок: *їа п'роти 'його* (Вр), *'Богу за 'його мо'лила* (Вр), *прис'тау до 'йейі у 'приїми* (Вр), *чого б їа пош'ла у 'йейі / у ту по'л'іц'ію* (Вр), *у 'йейі два хлопчики і 'д'івчинка* (Вр), *у 'йейі ноги т'рус'ац'а* (Кй), *у 'його була со'бачка* (Кй), *у їїх їа служила* (Кр), *'бат'ко у 'йейі буу* (Лб), *'тик'і у 'йейі* (Рг), *у 'йейі мали 'д'іти* (Ст), *пал'то у 'його* (Ст), *родн'а у 'його* (Лб), *а на 'йому 'шуба 'л'уба* (Лб);

— нестягнені форми у відмінкових формах вказівних займенників: 'тийй пра'ва (Вр), 'тийй мо'гили (Вр), полі'цайі 'тийе (Вр), 'тийй ма'шини (Вр), 'тийй млин'ц'і (Кр), 'тийй попидрос'тали (Лб), 'тийй у'йазочк'і (Лб), 'тийй сан'чата (Лб), 'л'уди 'тийй (Пр), 'ційй бумаж'ки (Вр), 'тайа 'баба (Вр), 'тайа 'жинка (Ів), 'тайа род'н'а (Ів). У спонтанному мовленні трапляється паралельне вживання стягнених і нестягнених форм: х'лопц'і 'тийй постано'вилис' ора'ч'і / х'лопц'і ти' пос'м'ехуйуц'а (Вр); не"ре"ро'били ц'у хату / рос'кидали 'туйу / а 'ц'уйу зро'били (Кр);

— форми множини прикметників із закінченням -и: хо'дили 'л'уде го'лодни / 'голи / на'ги (Вр), моло'ди 'д'іти (Кй), іш'ли 'боси (Кй), то'варни ва'гони (Кр), 'чоботи д'рани (Лб), пооб'р'івати хо'дили (Лб), хо'роши 'л'уди"е (Пр), наз'б ірани бу'ли (Вр), к'расни ї 'біли (Кй);

— закінчення -е у Н.в. іменників середнього роду на -ьїе-; пор. у говірці с. Любарці: коc'т'е, го'л':е, пид'нич':е, к'лечен':е, к'л оч':е, поси'пан':е, 'поран':е;

— флексія -у в Д.в. однини іменників чоловічого і середнього родів: роз'казу'у ма'йору (Вр), 'ц'ому б'рату (Вр), 'сину ка'жу (Вр), 'бат'ку т'реба (Гл), мо'л'ус'а 'Богу (Ів), од'ному 'д'ад'ку (Кй), 'Йакову (Кр);

— форма інфінітива на -т': с'і'дат' (Вр), пи'тат' (Вр), у'чит' (Вр), спат' (Гл, Ів), жит' (Ів), ро'бит' (Ів, Кй), моло'тит' (Ів), 'кидат' (Кй), ір'ват' (Кй), т'і'кат' (Кй);

— наявність частки дак: дак йа п'лачу (Вр), дак вин 'каже (Вр, Лб), дак йа зап'лакала (Вр), дак йа хо'валас'а (Гл), дак 'тайа 'жинка (Гл), дак ни до'вод' Гос'под' (Кй).

Наведені вище спостереження дають підстави попередньо припустити, що говірки сіл Бориспільського району Київської області мають поліську основу. Щоправда, у частині говірок сіл, розташованих на півдні району на межі з говірками сіл Переяславського району, ці риси проявляються слабше; наприклад, у говірці с. Кийлів у новозакритих складах у ненаголошеній позиції зафіксовано збереження *о: дої'ду, зор'вали, од'мерши, у наголошеній позиції переважно виступає рефлекс і: ко'рїука, в'ін, б іл'ш, го'л'їу, але пи'д'їхали, пи'д'воз'те; пор. також рефлеси *е: 'ж'інка, 'мат'ір. Порівняймо, у говірці села Любарці, що розташоване на північ, у ненаголошеній позиції спостерігаємо збереження *о: 'воз'ме, 'доїшла, моc'ток; у наголошеній позиції послідовно виступає рефлекс -и: миї, вил, 'викна, 'бил'ша, до'лиука; пор. також рефлеси *е: 'жинка, 'мат'ур.

Подальші дослідження говірок Бориспільщини сприятимуть виробленню критеріїв, за якими можна визначити належність тієї чи іншої говірки до відповідного говору чи до зони перехідних говірок, а також уточненню межі між східнополіським та середньонадніпрянським говорами.

ЛІТЕРАТУРА

- АУМ — Атлас української мови: У 3 т. — Т. 1: Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі. — Київ, 1984; Т. 3: Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянщина, Причорномор'я і суміжні землі. — Київ, 2001.
- Бевзенко 1974 — Бевзенко С.П. Українська діалектологія: Фонетика. — Одеса, 1974.
- Бевзенко 1980 — Бевзенко С.П. Українська діалектологія. — Київ, 1980.
- Дейниченко 1997 — Дейниченко Н. Ареальне членування східнополіського говору // Український діалектологічний збірник. — Кн. 3. — Київ, 1997.
- Жилко 1966 — Жилко Ф.Т. Нариси з діалектології української мови. — Київ, 1966.
- Залеський 1989 — Залеський А.М. Говірки Київського Полісся // Київське Полісся: Етнолінгвістичне дослідження. — Київ, 1989. — С. 41–62.
- Матвіяс 1974 — Матвіяс І.Г. Іменник в українській мові. — Київ, 1974.
- Назарова 1985 — Назарова Т.В. Лінгвістичний атлас Нижньої Прип'яті. — Київ, 1985.
- Українська мова 2004 — Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О., Зяблюк М.П. та ін. — 2-ге вид. — Київ, 2004.
- Шевельов 2002 — Шевельов Ю.В. Історична фонологія української мови. — Харків, 2002.

СПИСОК СКОРОЧЕНИХ НАЗВ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ

- Вр — Вороньків Бориспільського р-ну Київської обл.
- Вш — Вишеньки Бориспільського р-ну Київської обл.
- Гл — Глибоке Бориспільського р-ну Київської обл.
- Ів — Іванків Бориспільського р-ну Київської обл.
- Кй — Кийлів Бориспільського р-ну Київської обл.
- Кр — Кірове Бориспільського р-ну Київської обл.
- Лб — Любарці Бориспільського р-ну Київської обл.
- Рг — Rogoziv Бориспільського р-ну Київської обл.
- Рд — Рудяків Бориспільського р-ну Київської обл. (1965 року село затоплене Київським водосховищем)
- Сш — Сошників Бориспільського р-ну Київської обл.
- Ст — Старе Бориспільського р-ну Київської обл.

SUMMARY

The author studies subdialects of villages in the Boryspil' district of the Kyiv region, determines their types among other Ukrainian dialects and poses a question of their status. It is a linguistic atlas of these dialects that can verify to which — main or transitional — subdialectal group they belong.